

UTICAJ *HARDSHIP* KLAUZULE NA IZVRŠENJE MEĐUNARODNIH PRIVREDNIH UGOVORA

Vladimir ČOLOVIĆ*

APSTRAKT

Prilikom zaključenja ugovora, stranke uzimaju u obzir okolnosti koje su im poznate u tom trenutku, a koje su vezane za mogućnost izvršenja ugovora. U pojedinim situacijama može doći do promene okolnosti nakon zaključenja ugovora, što može onemogućiti izvršenje ugovora. Da bi mogli da definišemo kako promenjene okolnosti utiču na izvršenje ugovora, moramo definisati klauzulu *rebus sic stantibus* koja objašnjava nepredvidljivost u izvršenju ugovora i koja ne dozvoljava automatsko okončavanje pravnog posla, već prepušta strankama pravo na reviziju ugovora. Otud promenjene okolnosti ne predstavljaju povredu osnovnih načela međunarodnog prava, iako sama klauzula podrazumeva da promenjene okolnosti nastupaju van volje stranaka, odnosno da stranke ove okolnosti nisu imale u vidu prilikom sklapanja pravnog posla. U predmetnom radu posvećuje se pažnja uticaju promenjenih okolnosti na izvršenje međunarodnih privrednih ugovora, imajući u vidu odredbe Konvencije UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe i UNIDROIT Principe međunarodnih trgovačkih ugovora, kao i Model klauzule Međunarodne trgovinske komore u Parizu o višoj sili i promenjenim okolnostima. Naročito se posvećuje pažnja *hardship klauzuli* o promenjenim okolnostima koja daje mogućnost strankama da se pozovu na nemogućnost izvršenja obaveza iz ugovora. Ova klauzula daje mogućnost strankama da se dogovore oko izvršenja ugovora ili kada to nije moguće zbog promenjenih okolnosti, da takav ugovor raskinu.

Ključne reči: ugovor, promenjene okolnosti, klauzula *rebus sic stantibus*, "hardship" klauzula, *pacta sunt servanda*

UVOD

Ugovorne strane, prilikom zaključenja ugovora, ne mogu predvideti sve okolnosti koje mogu uticati na izvršenje ugovora, odnosno, koje mogu nastati nezavisno od uticaja ugovornih strana i koje te strane ne mogu kontrolisati. Ukoliko su okolnosti takve da narušavaju ravnotežu u izvršenju ugovora, odnosno, da

* Naučni savetnik i redovni profesor, Institut za uporedno pravo Beograd. *E-mail:* v.colovic@iup.rs.

onemogućavaju isto, tada se radi o promenjenim okolnostima,. U takvim slučajevima strane mogu izvršiti promenu sadržine ugovora i ukoliko ni ta promena ne dovede do rezultata, mogu isti raskinuti. Sa jedne strane, okolnosti koje utiču na izvršenje ugovora nazivamo promenjenim okolnostima na koje se primenjuju definisani princip i klauzula *rebus sic stantibus*. Sa druge strane mogu se desiti i događaji koji takođe utiču na izvršenje ugovora, a koji spadaju u višu silu. Veoma je nejasna granica između promenjenih okolnosti i više sile, odnosno, na sličan način i jedne i druge okolnosti utiču na izvršenje ugovora. Ako promenjene okolnosti posmatramo u kontekstu međunarodnih privrednih ugovora, odnosno trgovinskih ugovora koji u sebi sadrže element inostranosti, postavlja se pitanje rešavanja situacije kada nastanu novonastale okolnosti, koje definišemo kao promenjene u odnosu na okolnosti koje su egzistirale u vreme zaključenja ugovora. Međunarodni privredni ugovori su specifični iz razloga što se, prilikom postavljanja pitanja uticaja promenjenih okolnosti na opstanak ovih ugovora, mora voditi računa i o pravilima koja se primenjuju uopšte u međunarodnom pravu, to jest, kad se govori o klauzuli *rebus sic stantibus*, kao i o situacijama kada je država strana navedenih ugovora najčešće u svojstvu garanta. Često se kod međunarodnih privrednih ugovora kao njihov sadržinski deo uglavljuje tzv. *hardship klauzula*, koja se, takođe, odnosi na promenjene okolnosti kada jedna od strana ne može da izvrši svoje obaveze, odnosno, može ih izvršiti ali uz nesrazmerne teškoće koje nisu postojale i koje nisu mogle da se predvide u trenutku zaključenja ugovora. Termin *hardship* potiče iz engleskog jezika i odnosi se na otežane okolnosti ili teškoće. Isto tako, kada se govori o *hardship klauzuli*, govori se i o klauzuli o nepredvidljivosti, odnosno, o promenjenim okolnostima. Pitanje je na koji način možemo da objasnimo *hardship klauzulu*, obzirom da se ona ugovara upravo iz razloga, kako bi se izbegle negativne posledice koje promenjene okolnosti mogu da izazovu kad je u pitanju izvršenje ugovora. Sa druge strane, ako ugovorne strane definišu ovu odredbu, onda se postavlja pitanje, da li se radi o epredvidljivoj situaciji? Promenjene okolnosti, kao termin, nije dovoljno precizan da bi se objasnila *hardship klauzula*. Upravo se termin promenjene okolnosti koristi za sve novonastale situacije koje dovode do težeg izvršenja ili nemogućnosti izvršenja ugovora.¹ Imajući u vidu sve razlike koje postoje između termina koji se koriste, praktično, u istoj situaciji, reći ćemo da bi najprihvatljivija definicija *hardship klauzule* bila da se radi o klauzuli koja se odnosi na obavezu pregovaranja između ugovornih strana, kada nastanu promenjene okolnosti, kako bi se ugovor održao na snazi i izvršio.²

U definisanju *hardship klauzule* i posledica koje ona proizvodi, polazi se od opštih pravila u situaciji kada u toku izvršenja ugovora nastanu promenjene okolnosti. *Hardship klauzula* se posmatra u okviru ugovora, kao i sa stanovišta

¹ Jovan Vujičić, „Hardship klauzula”, *Glasnik prava*, Pravni fakultet, Kragujevac, 2018, vol. IX, br. 2, str. 91.

² *Ibid.*

izvršenja ugovornih obaveza od strane ugovornih strana. Treba imati u vidu da se ova klauzula može ugovoriti i u međunarodnim privrednim ugovorima, kada se vodi računa i o nekim principima koji se tiču isključivo međunarodnih ugovora. Analiza *hardship klauzule*, obuhvata okolnosti koje dovode od otežanog izvršenja ugovora sa stanovišta odredaba Konvencije UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe, UNIDROIT Principa međunarodnih trgovačkih ugovora, kao i Model klauzula Međunarodne trgovinske komore u Parizu o višoj siloj i promenjenim okolnostima. U radu se posvećuje pažnja pojedinim odredbama nacionalnih zakonodavstava i prakse tih zemalja, koje ne odstupaju od opštih pravila u ovoj oblasti.

KLAUZULA REBUS SIC STANTIBUS U USLOVIMA PROMENJENIH OKOLNOSTI

Kad govorimo o promenjenim okolnostima, moramo, prvo da pomenemo klauzulu *rebus sic stantibus*. Ova klauzula se u teoriji, različito shvata. Po jednom shvatanju, klauzula *rebus sic stantibus* podrazumeva pravilo koje se prećutno sadrži u ugovorima zaključenim na neodređeno vreme.³ Po drugom shvatanju, radi se o nepredvidljivosti. Klauzula se u takvim slučajevima može primeniti ako se pretpostavlja da stranke ne bi uopšte zaključile ugovor da su imale u vidu nepredviđenu situaciju.⁴ Kod promenjenih okolnosti u toku izvršenja ugovora, moguća su dva odgovora. Prvi odgovor je, da ugovor treba izvršiti onako kako glasi bez obzira na promenjene okolnosti. Stranke u takvim slučajevima treba da poštuju princip *pacta sunt servanda* i načelo autonomije volje. Drugi odgovor je, da treba voditi računa o uticaju promenjenih okolnosti na izvršenje ugovora. Pomenuto shvatanje polazi od ideje pravičnosti.⁵ U francuskoj pravnoj teoriji postoji princip zajedničke namere, koja pretpostavlja da se saglasnost volja stranaka odnosi na ono što se u momentu zaključenja ugovora moglo predvideti prema jednoj razumljivoj oceni. Sa druge strane, u nemačkoj doktrini ovo pitanje se objašnjava putem teorije „poštenja i savesnosti” i putem teorije tzv. *ekonomske nemogućnosti*.⁶ Princip nepredvidivosti je odlučujući, a ovu klauzula se može smatrati i za višu silu usled koje je između određenih stranaka nastupila nesrazmera u vrednosti prestacija.

Klauzula *rebus sic stantibus* u odnosu na ugovore, kao rešenje nudi gašenje obaveze ili reviziju ugovora. Gašenje ugovora nikad nije automatsko. Revizija ugovora je moguća, jer se klauzula primenjuje samo na one ugovore, koji su u toku,

³ Slobodan Perović, *Obligaciono pravo*, Pravni fakultet, Beograd, 1985, str. 254.

⁴ Milenko Kreća, *Osnovi prestanka dejstva ugovora u međunarodnom javnom pravu*, Pravni fakultet, Beograd 1991, str. 128.

⁵ Slobodan Perović., *Raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti i načelo pravne sigurnosti*, Beograd, Pravni fakultet, 1974, str. 184.

⁶ *Ibid.*, str. 197.

a ne i na one, koji su izvršeni. U svakom slučaju, ova klauzula se može primeniti kad se ugovara *hardship klauzula*, imajući u vidu da ona nudi rešenje vezano za uticaj promenjenih okolnosti na izvršenje ugovora, s obzirom da predviđa i mogućnost pregovora ugovornih strana, odnosno reviziju ugovora.

PROMENJENE OKOLNOSTI I IZVRŠENJE MEĐUNARODNIH UGOVORA

Promenjene okolnosti ne predstavljaju povredu osnovnih načela u međunarodnom pravu, pa samim tim i kod međunarodnih privrednih ugovora. No, ono što je bitno za ovu klauzulu odnosi se na činjenicu da je promena okolnosti morala nastati nezavisno od volje ugovornih strana. Samovoljna izmena okolnosti od strane jedne ugovorne strane, odnosno, uticanje da one nastanu, ne predstavlja materiju koja bi mogla da se definiše putem klauzule *rebus sic stantibus*, već predstavlja kršenje prava, pa i međunarodnog prava. Po mišljenju nekih autora, ova klauzula je u suprotnosti sa najznačajnijim ciljem međunarodnog poretka – stabilizacijom međunarodnih odnosa i teško je tvrditi da je ona deo međunarodnog prava.⁷ Drugi pisci tvrde da je sve to stvar tumačenja volje. Stranke same određuju dalju sudbinu određene situacije kod promene suvereniteta ili u drugim vidovima promenjenih okolnosti.⁸ Kod klauzule *rebus sic stantibus* princip nepredvidivosti je odlučujući, a ovu klauzulu možemo da posmatramo i kao višu silu, ako ona dovede do očigledne nesrazmere između ugovornih strana u vrednosti prestacija. Strana koja se poziva na klauzulu *rebus sic stantibus* ne čini predlog za raskid ugovora, odnosno, za uskraćivanje određenog prava drugoj ugovornoj strani, već traži primenu jednog prava, pa ako se druga ugovorna strana ne složi da to pravo postoji i odriče da takve okolnosti postoje, to jest, da se odnosno pravo ostvarilo, tada nastaje spor o egzistenciji samog prava kojeg treba rešiti tumačenjem i kvalifikacijom tog odnosa.⁹ Sve zavisi od nastupelih promena i od vrste tih promena. Logično bi bilo postaviti pitanje, ima li klauzula *rebus sic stantibus* rezolutivan uslov ili ne? Rezolutivan uslov ima karakteristike budućeg događaja, ali rezolutivan uslov deluje *ex tunc*, a klauzula *ex nunc*.¹⁰ I klauzula, kao i viša sila, suspenduje pravo. Izvršavanje međunarodnih ugovora ne može se tretirati samo kao problem međunarodnog javnog prava, kao i međunarodnog privrednog prava, već i kao problem u koji mora da se uključi mehanizam međunarodno privatno pravnih pravila.¹¹ Postoje u praksi međunarodni privredni ugovori u kojima je jedan

⁷ Hans Kelsen, *Principles of International Law*, New York 1952, p. 359.

⁸ Dionisio Anzilotti, *Cours de Droit International*, Paris, 1929, p. 462.

⁹ Đura Popović, *Međunarodno ugovorno pravo*, Novi Sad, 1934, str. 210.

¹⁰ Vladimir Čolović, *Sukob zakona i promena suvereniteta*, Beograd, 1999, str. 44.

¹¹ Milan Pak, *Izvršavanje međunarodnih ugovora u Jugoslaviji*, Beograd, 1982, str. 2.

od subjekata država (uobičajeno kao garant ili kao partner stranoj privrednoj organizaciji ili udruženju).¹²

Država se može pojavljivati i kao garant za izvršenje ugovornih obaveza ili za koncesije, odnosno, kada obaveze preuzima domaće privredno društvo u stranoj državi, to jest, kada strano privredno društvo obavlja poslove u domaćoj zemlji, što je tipično za jedan međunarodnoprivatnopravni ugovor. Funkcionalni sudski imunitet može se priznati stranoj državi, samo ako svrha ugovora ukazuje da je država zasnovala svoj pravni odnos radi zadovoljenja javnopravnih potreba. Ukoliko to nije slučaj, onda se svi sporovi rešavaju po odredbama i načelima međunarodnog privatnog prava.¹³ Po francuskoj teoriji imprevizije (nepredvidljivosti), svaki ugovor se zasniva na nekom normalnom riziku. Ali, ako u toku izvršenja ugovora nastupe takve okolnosti, da otežavaju ispunjenje obaveze u većem obimu, onda je sud ovlašćen da dosudi oštećenoj strani obeštećenje za nepredviđene okolnosti.¹⁴ Jedna ugovorna strana ima pravo da se poziva na promenjene okolnosti, a to pravo je u ravni sa pravom druge strane da odobri reviziju tog ugovora ili raskid istog.¹⁵ Pored navedenog slučaja, i kod promena suvereniteta, postavlja se pitanje opstanka ugovora, s obzirom da je promena suvereniteta jedan od vidova promenjenih okolnosti. U tim situacijama se primenjuju posebna pravila, a mi ćemo se osvrnuti samo na ona koja se tiču ugovora. Opšte je pravilo da država sukcesor, kod obligacionih odnosa u uslovima promene suvereniteta, nema pravnih obaveza, pa se eventualni spor rešava po njenom pravu. Oštećena strana se može obratiti sudskim organima te države. Što se tiče stranaca, oni mogu pretendovati, na teritoriji države maksimalno na tretman koji imaju domaći državljani, a nikako na povlašćeniji.¹⁶

Na osnovu napred iznetog proizilazi da promena okolnosti mora nastati u periodu od zaključenja ugovora do dospelosti obaveze one ugovorne strane koja je zbog nastanka okolnosti, pogođena, odnosno, dovedena u teži položaj. Ugovorna strana se ne može pozivati na promenjene okolnosti koje su nastupile nakon isteka roka za ispunjenje obaveze. Naime, dužnik se ne može pozivati na činjenicu da nije mogao da izvrši obavezu zbog promenjenih okolnosti, nakon pada u docnju, odnosno nakon dospelosti obaveze jer da je ispunio obavezu na vreme, odnosno u skladu sa ugovorom, tada promena okolnosti ne bi uopšte mogla da utiče na izvršenje ugovora.¹⁷ Međutim, ovde se može postaviti pitanje momenta nastanka drugačijih okolnosti u odnosu na one koje su se mogle očekivati u toku izvršenja

¹² *Ibid.*, str. 3–5.

¹³ Milan Pak, *op.cit.*, str.13.

¹⁴ Slobodan Perović, *op.cit.*, str. 202.

¹⁵ *Yearbook of International Law*, 1963, p. 89.

¹⁶ Vladimir Čolović, *op.cit.*, str. 88.

¹⁷ Silvija Petrić, „Izmjena ili raskid ugovora zbog promijenjenih okolnosti prema novom Zakonu o obveznim odnosima”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 2007, vol. 28, br.1, str. 30.

ugovora. Ako su one nastale u toku izvršenja ugovora, da li će dužnik biti odgovoran zbog nemogućnosti izvršenja obaveza o dospelosti? Pozivanje na promenjene okolnosti terba priznati i u slučaju, kada su strane izričitim ili prećutnim sporazumom odložile izvršenje obaveze ugovorne strane koja je pogođena promenom okolnosti na određeno ili neodređeno vreme.¹⁸

HARDSHIP KLAUZULA U MEĐUNARODNIM IZVORIMA

Od definisanja *hardship klauzule* koje polazi od promene okolnosti zavisi i njena pravna regulacija. Evidentno je da su posledice *hardship klauzule* drugačije od posledica koje stvara viša sila, kad je u pitanju izvršenje ugovora. I kod jednih i kod drugih okolnosti radi se o novonastalim, odnosno, promenjenim okolnostima. Da li otud postoji potreba da se utvrde slučajevi u kojima dolazi do promenjenih okolnosti, odnosno, da li bi bilo prihvatljivo da se reguliše oslobađanje od odgovornosti one ugovorne strane koja ne može da izvrši svoje obaveze usled promenjenih okolnosti, uz dokazivanje da promenjene okolnosti stvaraju otežane uslove za navedeno, odnosno, da se reguliše mogućnost da u svakom slučaju promenjenih okolnosti, strane mogu da pregovaraju o daljoj sudbini ugovora? Upravo o takvim mogućnostima govore odredbe tri međunarodna izvora, čijim odredbama o promenjenim okolnostima ćemo posvetiti pažnju.

Konvencija UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe

Konvencija UN o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe (u daljem tekstu: Bečka konvencija), u odredbi člana 79. reguliše pitanje dejstva promenjenih okolnosti na izvršenje obaveza iz ugovora.¹⁹ Naime, ugovorna strana će se osloboditi od odgovornosti za izvršenje ugovora, ako dokaže da je do neizvršenja došlo usled smetnji koje su nastale van kontrole ugovorne strane, odnosno, ako se nije moglo očekivati u vreme zaključenja ugovora da takva smetnja nastane. Isto tako, u ovoj odredbi se definiše da ugovorna strana nije mogla da izbegne ovu smetnju, to jest, da prevaziđe njene posledice u ispunjenju obaveza iz ugovora. Može se dogoditi da je ugovorna strana angažovala neko treće lice za izvršenje celog ili dela ugovora. Tada će se ugovorna strana osloboditi od odgovornosti samo ako ugovorna strana nije mogla uzeti u obzir nastalu situaciju, odnosno nije mogla da je predvidi, kao i ako ni treće lice nije moglo to da učini. Praktično, tada bi se ova odredba primenjivala i na treće lice. Sve dok smetnja koja je nastala za vreme izvršenja ugovora traje, oslobodjenje od odgovornosti ugovorne strane ima dejstvo. Ugovorna strana koja nije mogla da izvrši obavezu iz ugovora zbog nastale smetnje,

¹⁸ *Ibid.*, str. 32

¹⁹ „Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe”, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 10–1/1984.

dužna je da o tome obavesti drugu ugovornu stranu. Bečka konvencija određuje i da to obaveštenje mora da stigne drugoj ugovornoj strani u razumnom roku. Ukoliko to nije slučaj, ugovorna strana koja ne može da izvrši ugovor usled nastale smetnje će biti obavezna da naknadi štetu koja je nastala zbog neblagovremenog obaveštavanja druge ugovorne strane. Odredba člana 79. Bečke konvencije ne sadrži odredbu koja sprečava bilo koju od ugovornih strana da se koristi i nekim drugim pravom u ovoj situaciji, osim da zahteva naknadu štete. Ovaj član je jedini koji reguliše promenjene okolnosti. Kao što vidimo, konkretnih elemenata *hardship klauzule* nema u ovoj odredbi, osim, ako bi se ona tumačila nešto šire od uobičajenog značenja.

Model klauzule o višoj sili i promenjenim okolnostima

Međunarodna trgovinska komora sa sedištem u Parizu (u daljem tekstu: MTK), usvojila je model klauzule o višoj sili i promenjenim okolnostima.²⁰ MTK koristi francuski termin za višu silu – *force majeure*, tako da je pun naziv ove klauzule “ICC Force Majeure Clause 2003”. Ova klauzula definiše višu silu na opšti način, a i navodi primere, odnosno, slučajeve kada se može definisati da je u pitanju viša sila. Teret dokazivanja postojanja više sile je na onoj ugovornoj strani koja se i poziva na istu. Ugovorna strana mora da dokaže da slučajeve, koji se mogu tretirati kao viša sila, nije mogla ni da izbegne, kao ni da nastavi izvršenje ugovora u tom slučaju, to jest, da to nije bilo razumno očekivati od ugovorne strane. “ICC Force Majeure Clause 2003” sadrži devet članova.²¹ Član 1. definiše višu silu na opšti način, kao i drugi međunarodni izvori. Naime, ugovorna strana će se osloboditi odgovornosti, ako je do neizvršenja ugovora došlo zbog nastanka slučaja koji ugovorna strana nije mogla da kontroliše, zatim, da nije bilo razumno očekivati da ugovorna strana predvidi događaj koji se definiše kao viša sila u vreme zaključenja ugovora, kao i da ugovorna strana nije mogla da prevaziđe slučaj više sile, kao i da izbegne posledice tog slučaja. Model klauzule MTK moraju da budu deo ugovora kako bi proizvodile svoje dejstvo. U članu 3. se navodi da su slučajevi više sile: rat, terorizam, epidemije, elementarne nepogode, štrajkovi, itd. No, iako se ugovorna strana može pozvati na neki od navedenih slučajeva više sile, moraju se ispuniti uslovi iz člana 1, koji se odnosi na nemogućnost izvršenja obaveza iz ugovora. Isto tako, druga ugovorna strana može dokazivati da je slučaj mogao da se predvidi, kao i da je mogao da se izbegne, odnosno, da je mogao da se izvrši ugovor, iako su nastale posledice slučaja više sile. Član 7. definiše obavezu ugovorne strane koja je pogođena slučajem više sile da preduzme sve radnje, kako bi se ograničilo dejstvo događaja koji sprečava izvršenje obaveza iz ugovora. U

²⁰ Donete 2003.godine od strane Komisije za komercijalno pravo i praksu. Internet: <https://iccwbo.org/?s=model+clause>, 21.07.2021.

²¹ Stefan Ditrih, Svetlana Marković, „Model klauzule o višoj sili i promenjenim okolnostima Međunarodne trgovinske komore”, *Pravo-teorija i praksa*, 2018, br. 10–12, str. 80.

krajnjem slučaju, dolazi do oslobađanja od odgovornosti zbog neizvršenja ugovorne obaveze. Vrsta radnji i mogućnost preduzimanja istih od strane ugovorne strane zavisi i od samog slučaja više sile koji onemogućava izvršenje ugovora. Najzad, članovi 8. i 9. se odnose na prestanak ugovora, odnosno na posledice prestanka. Svaka ugovorna strana može da raskine ugovor uz obavezu obaveštavanja druge strane o tome u razumnom roku. Šta je razumni rok, određuje se u svakom konkretnom slučaju. Ukoliko je jedna ugovorna strana primila deo ugovorne obaveze, dužna je da drugoj strani nadoknadi novčanu vrednost te prestacije. Ovde se radi se o delimičnom izvršenju ugovora. U tom slučaju, ovaj Model klauzula ne predviđa povraćaj izvršenih davanja ili činjenja, već nadokandu u novcu.²² Model klauzula o promenjenim okolnostima će se takođe primenjivati, ako je izričito ili posredno navedena u njegovim odredbama. Ugovorne strane bi trebalo da navedu model klauzulu sa punim nazivom. Model klauzula o promenjenim okolnostima treba da se različito posmatra u odnosu na model klauzulu o višoj sili. Ovaj model klauzula se ređe pojavljuje u ugovorima od model klauzule o višoj sili. Osim toga, viša sila i promenjene okolnosti se ne odnose na iste okolnosti, a nemaju ni ista dejstva na izvršenje ugovora. Ipak, obe klauzule mogu biti deo istog ugovora. Kad su u pitanju promenjene okolnosti, Model klauzula koristi termin *hardship*. Ova klauzula ima samo tri člana. Model *klauzula hardship*, polazi od principa *pacta sunt servanda*, kao i drugi međunarodni izvori u ovoj oblasti. Znači, izvršenje ugovora je obavezno, osim u izuzetnim okolnostima koje vezujemo za promenjene okolnosti. Po članu 1. ove klauzule, ugovorna strana je dužna da ispuni obavezu, čak i u slučaju kada je to izvršenje otežano u odnosu na normalne okolnosti, odnosno s obzirom na okolnosti koje su se mogle očekivati u vreme zaključenja ugovora. Ovom odredbom se u stvari, od ugovornih strana očekuje da uzmu u obzir određeni rizik koji se može očekivati kod zaključenja svakog ugovora, odnosn, da uzmu u obzir rizike koji se mogu očekivati kada su u pitanju poslovi iz oblasti privrede. Član 2. ove klauzule predviđa da se ugovorna strana može pozivati na promenjene okolnosti samo ako dokaže da je izvršenje ugovorne obaveze postalo bitno otežano, a zbog događaja koji ugovorna strana ne može kontrolisati, odnosno, koji nije mogao biti predviđen u vreme zaključenja ugovora. Isto tako, da bi ova klauzula imala dejstvo, mora se ispuniti uslov vezan za nemogućnost da ugovorna strana očekuje nastanak navedenog događaja, kao i da je bilo nemoguće prevazići njegove posledice.²³ Model *klauzula hardship* daje ugovornim stranama dve mogućnosti u slučaju promenjenih okolnosti. Prva se odnosi na obavezne pregovore, kako bi se pronašla mogućnost za uspostavljanje ravnoteže u ugovornim obavezama. Druga mogućnost se odnosi na raskid ugovora, ukoliko strane ne uspeju u pregovorima, odnosno ako ne budu u mogućnosti da pronađu rešenje koje bi uspostavilo održavanje ugovora na snazi i njegovo izvršenje. Postoje shvatanja koja se odnose

²² Stefan Ditrih, Svetlana Marković, *op.cit.*, str. 80–81.

²³ *Ibid.*, str. 82.

na obavezu oštećene strane u jednom ugovori koji su „pogodile” promenjene okolnosti da inicira pregovore, kako bi se našlo rešenje prihvatljivo za obe strane. Ne možemo se složiti sa njima, imajući u vidu da ostvarnje principa *pacta sunt servanda* zavisi od obe ugovorne strane i da je izvršenje ugovora u interesu obe strane.²⁴ Praksa pokazuje da su klauzule o višoj sili kao razlogu za reviziju ili raskid ugovora uključene u međunarodne privredne ugovore, bez obzira na merodavno pravo. Međutim, automatska primena ove klauzule, bez pokušaja da se ugovorne strane prilagode određenoj situaciji koja predstavlja višu silu, može dovesti do ozbiljnih teškoća. Pri uvođenju klauzule o višoj sili treba uzeti u obzir da se u svakom ugovoru određuje merodavno pravo koje na drugačiji način tretira ovu klauzulu. Primena ove klauzule može zavisiti i od vrste predmeta ugovora. Ako je predmet ugovora takav da se ne može doći do njegove zamene, onda će se primeniti klauzula više sile i ugovorna strana će se osloboditi odgovornosti. Sa druge strane, ako je predmet zamenljiv, onda će ugovorna strana koja se obavezala na izvršenje predmeta ugovora i dalje biti u obavezi. Ako je predmet ugovora roba određene vrste, sve će zavisiti od toga kakve je prirode. Ako se može isporučiti druga roba koja predstavlja zamenu za onu koja je definisana kao predmet ugovora, navedena klauzula se neće primenjivati. U skladu sa tim, biće isplaćena ugovorena cena, što znači da će obe strane biti u obavezi.²⁵ Da bi klauzula o višoj sili imala svoje dejstvo, pre svega u ugovorima sa dužim vremenskim periodom izvršenja, ona uvek treba da sadrži definiciju same više sile, kao i posledica koje ona može da izazove po ugovor. Isto tako, ta klauzula mora da sadrži i opis postupka, koji je neophodno sprovesti. Klasična odredba o višoj sili sadržaće i obavezno obaveštenje druge ugovorne strane o događaju koji predstavlja istu. Tada ugovorna strana, koja traži oslobođenje od odgovornosti zbog nemogućnosti izvršenja ugovora, treba da drugoj strani pošalje privremeni izveštaj koji će sadržati sve relevantne informacije koje su u tom trenutku poznate i dostupne, a koje se odnose na višu silu i na zahteva o oslobođanju od ispunjenja ugovora. Poželjno je navesti uzroke nastanka više sile i koliko će takva situacija trajati. Ugovorna strana koja zahteva oslobođanje od odgovornosti mora da obezbedi nesmetan pristup drugoj ugovorjoj strani ili njenim zastupnicima da ispituju mesto i okolnosti koje su dovele do nemogućnosti izvršenja ugovora. Najzad, klauzula o višoj sili može da sadrži i obavezu da se druga ugovorna strana obaveštava o naporima da se prevaziđu okolnosti koje su dovele do nemogućnosti izvršenja ugovora.²⁶

²⁴ Stefan Ditrih, Svetlana Marković, *op.cit.*, 83.

²⁵ Hubert Konarski, Force Majeure and Hardship Clauses in International Contractual Practice, January 2003., str. 4; https://www.researchgate.net/publication/284968473_Force_Majeure_and_Hardship_Clauses_in_International_Contractual_Practice, 18.07.2021.

²⁶ *Ibid.*, str. 11.

UNIDROIT Principi

UNIDROIT Principi koji se odnose na međunarodne privredne ugovore iz 2010. godine sadrže odredbu o višoj sili.²⁷ Ako ugovorna strana dokaže da je do neizvršenja ugovora došlo zbog okolnosti koje su van njene kontrole, kao i da se nastanak te okolnosti nije mogao očekivati sa razlogom, tada se opravdava neizvršenje ugovora. Isto tako, pomenuti Principi definišu i *hardship klauzulu*. Naime, da bi se moglo govoriti o izmenama uslova za izvršenje ugovora, moraju nastati okolnosti koje su definisane ovim Principima. Radi se o definisanju okolnosti, odnosno, uslova koje ugovorne strane mogu prilagođavati u skladu sa samim događajem i važnošću izvršenja ugovora. Odredba Principa određuje da strana koja je u nepovoljnom položaju može zahtevati pregovore, a ukoliko ona to ne učini, ona neće to pravo izgubiti. Ukoliko se stranke odluče na pregovaranje i ne pronađu rešenje za dalje izvršenje ugovora, tada bilo koja od ugovornih strana može da se obrati sudu.²⁸ U svakom slučaju, UNIDROIT Principi jasnije regulišu *hardship klauzulu* u smislu njenih elemenata i razlikovanja u odnosu na ostale klauzule koje možemo izdvojiti u okviru promenjenih okolnosti koje utiču na izvršenje ugovora. Moramo reći, najvažniji element *hardship klauzule* je obavezno pregovaranje, to jest, prilagođavanje ugovora, odnosno izvršenja obaveza iz ugovora u novim okolnostima. *Hardship klauzula* otud održava ugovor na snazi.

HARDSHIP KLAUZULA U UPOREDNOM ZAKONODAVSTVU

Da bi *hardship klauzula* imala dejstva u međunarodnim privrednim ugovorima, ona mora da bude jedinstveno regulisana i u nacionalnim zakonodavstvima. Videli smo razlike regulisanja situacija koje svrstavamo u promenjene okolnosti u međunarodnim izvorima. *Hardship klauzula* doprinosi održavanju ugovora u otežanim okolnostima. Zato se, često, o *hardship klauzuli* govori u kontekstu teškoća ili otežavajućih okolnosti.

***Hardship klauzula* u nemačkom pravu**

Građanski zakonik Nemačke (BGB), definiše da se u slučaju nastanka okolnosti koje menjaju sam ugovor i koje dovode do toga da se onemogućava izvršenje ugovora, odnosno otežava isto, mora pregovarati, ako se utvrdi da se dalje izvršenje ugovora čini nerazumnim.²⁹ Ako je pregovaranje o opstanku ugovora nemoguće tada ugovorna strana koja je u nepovoljnom položaju može zahtevati raskid

²⁷ Unidroit Principles of International Commercial Contracts, International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Article 7.1.7., Rome, 2016.

²⁸ Član 6.2.3. Principa UNIDROIT.

²⁹ Article 313 BGB; "Comparison of commonly-used Force Majeure and Hardship Clauses in International Contracts" March 2020, *Newsletter*; 2020, no. 119, p. 7.

ugovora. Ovo rešenje proizlazi iz odredbe o dobroj veri, odnosno, iz ograničenja osnovni principa u ovoj oblasti *pacta sunt servanda*.³⁰ BGB definiše objektivni i subjektivni osnov zaključenja ugovora, kao i situacije kada prilagođavanje nije moguće. Kod objektivnog osnova, promenjene okolnosti vezuju se za poremećaj ekvivalencije uzajamnih davanja. Teret davanja ili ispunjenja u tom slučaju pada na jednu stranu, do te mere da ugovor ne bi bio zaključen da su strane znale ili morale znati za navedeno u trenutku zaključenja ugovora. Strana na koju je pao veći teret izvršenja ugovora, ima pravo da od suda zahteva da izmeni ugovor. Sud će doneti takvu odluku ako utvrdi da ta stranka nije mogla da izvrši ugovor u novonastalim okolnostima.³¹ Naravno, sud mora uzeti u obzir sve rizike koji prate novonastale okolnosti, kao i raspodelu tih rizika na obe ugovorne strane. Kad je u pitanju subjektivni osnov, po BGB se u tom slučaju proširuje pravilo koje je definisano kod objektivnog elementa i uzima se u obzir uzajamna zabluda obe ugovorne strane. I tada se mogu primeniti isti mehanizmi za održanje ugovora na snazi. Najzad, ako prilagođavanje, odnosno izmena ugovora nije moguća, tada stranka koja ne može da izvrši ugovor može da traži raskid ugovora retroaktivno u skladu sa odredbama Zakona.³² Retroaktivnost neće biti moguća u takvim slučajevima, pogotovo kada su utvrđene trajne obaveze kada je jedino moguće *ex nunc* dejstvo. Stav nemačkog zakonodavstva prema izmeni ugovora je fleksibilniji, što je uticalo na mnoga nacionalna zakonodavstva. Vrlo često se u vezi sa navedenim stavom poziva i na primenu UNIDROIT Principa. Na prime, Litvanija je u potpunosti uključila UNIDROIT Principe u svoje zakonodavstvo.³³

Hardship klauzula u francuskom pravu

U francuskom Građanskom zakoniku (*Code Civil*), predviđa se rešenje prema kojem se nastupanjem promenjenih okolnosti za stranu koja nije prihvatila ovaj rizik, pruža mogućnost da predloži drugoj ugovornoj strani pregovore o daljem opstanku i izvršenju ugovora.³⁴ U toku pregovora, ugovorna strana koja je navedeno zahtevala, mora i dalje da ispunjava svoje obaveze, ukoliko je to moguće. Ako dođe do odbijanja pregovora ili do neuspeha ponovnih pregovora, ugovorne strane se mogu dogovoriti o raskidu ugovora pod uslovima koje će zajednički utvrditi. Ako do ovog sporazuma ne dođe u razumnom roku, tada sud može da na zahtev jedne od ugovornih strana, izmeni, odnosno revidira ugovor ili da raskine isti pod uslovima koje on odredi. Francuski *Code Civil* definiše višu silu kao događaj koji je izvan kontrole ugovornih

³⁰ Article 242 BGB; *Ibid.*

³¹ Velimir Živković, „Hardship in French, English and German Law”, *Strani pravni život*, 2012, br. 3, str. 256.

³² *Ibid.*, str. 257; Article 346 BGB, etc.

³³ *Ibid.*

³⁴ Article 1195 Code Civil; ”Comparison of commonly-used Force Majeure and Hardship Clauses in International Contracts”, *op.cit.*, p. 7.

strana, tačnije, obavezane ugovorne strane, a što nije moglo razumno da se predvidi prilikom zaključenja ugovora, odnosno čije dejstvo ne može biti izbegnuto primenom odgovarajućih mera. U svakom slučaju, taj događaj mora biti takav da sprečava izvršenje ugovora. Ova odredba insisitira na nepredvidljivosti više sile. No, ako je dejstvo više sile privremeno, tada se odlaže izvršenje ugovora, osim ako to kašnjenje u izvršenju opravdava raskid ugovora. Ako je sa drug strane dejstvo tog događaja trajno, ugovor se automatski raskida i stranke se oslobađaju svojih obaveza.³⁵ U francuskoj praksi se, inače, razlikuju klauzule o indeksaciji i klauzule o promenjenim okolnostima. Naime, klauzule o indeksaciji se odnose na novčanu amortizaciju, odnosno na odnos između valuta. Indeksaciju možemo posmatrati odvojeno u svakoj od oblasti u kojima se može postaviti ovo pitanje. Na primer, kod osiguranja se indeksacija odnosi na usklađivanje suma osiguranja sa rastom indeksa maloprodajnih cena, a taj indeks objavljuje Eurostat. Ona mora da bude praćena dostavljanjem ponude koja se dostavlja ugovaraču.³⁶ U svakom slučaju, ako o klauzuli o indeksaciji govorimo u međunarodnim privrednim ugovorima, ne smemo je identifikovati sa klauzulom o promenjenim okolnostima.³⁷ Inače, *Code Civil* je prihvatio strogo pravilo monetarnog nominalizma za sva novčana dugovanja.³⁸ Ipak, u ranijem periodu klauzula o indeksaciji je imala drugačiji tretman u međunarodnim ugovorima u odnosu na one bez elementa inostranosti gde je postojala mnogo strožija kontrola. U francuskoj praksi, kod ugovaranja *hardship klauzula*, potrebno je definisati i na koje teškoće u izvršenju ugovora se ova klauzula odnosi i da li se predviđeni novi pregovori o eventualnim izmenama ugovora. Čak su u jednom slučaju predviđeni pregovori stranaka pod nadzorom trećeg lica.³⁹ Ali, u drugim slučajevima je definisana uloga sudije koji mora da odredi šta je pošteno i razumno u datim okolnostima.⁴⁰

Hardship klauzula u engleskom pravu

Potreba za definisanjem promenjenih okolnosti i posledica koje one mogu da izazovu posebno je bila prisutna među strankama privrednih ugovora u Engleskoj. U Engleskoj se razlikuju klauzula o indeksaciji i klauzula o promenjenim okolnostima. No, klauzule o indeksaciji su bile mnogo manje sporne u engleskoj praksi u odnosu na francusku. Razlog tome je bila stabilnost valute.⁴¹ *Hardship klauzula* je prisutna i u formularnim ugovorima (standardnim u kojima su unapred definisani standardi koji su deo ugovora) i obični ugovori, koji se zaključuju nakon pregovora stranaka. Te

³⁵ Article 1218 Code Civil; *Ibid* p. 4.

³⁶ Nebojša Z. Stevanović, „Ugovor o osiguranju života (polisa) i klauzule koje štite osiguranike”, *Tokovi osiguranja*, 2021, br.4, str. 49.

³⁷ Velimir Živković, *op.cit.*, str. 247.

³⁸ *Ibid.*; Article 1895 Code Civil.

³⁹ Velimir Živković, *op.cit.*, str. 248.

⁴⁰ *Ibid.*

⁴¹ Velimir Živković, *op.cit.*, str. 252.

klauzule sadrže uobičajenu listu situacija koje, ukoliko se ostvare, dovode do pokretanja mehanizama koje bi održale ugovor na snazi. Takve liste su sigurnije od procene da li je neka situacija dovela do radikalno drugačijih promena i nemogućnosti izvršenja ugovora. Kod definisanja navedenih mehanizama moguće je ugovoriti i finansijsko prilagođavanje ugovora, na taj način što se može angažovati i treće lice. Međutim, ono što francusko pravo dozvoljava, ne dozvoljava englesko. Naime, u Engleskoj se ne dozvoljavaju novi pregovori o opstanku ugovora. Ipak, ukoliko bi u tim pregovorima učestvovalo treće lice, tada bi navedeno moglo da se dozvoli.⁴²

Konačno, posmatrajući odredbe zakonodavstava i praksu navedene tri zemlje, možemo zaključiti da *hardship klauzulu* moramo posebno posmatrati u odnosu na višu silu ili klauzulu *rebus sic stantibus*, odnosno na elemente koje su njen sastavni deo. Međutim, *hardship klauzula* i u odredbama navedenih zakonodavstava sadrži ista polazišta, kad govorimo o rešavanju problema koje nose sa sobom promenjene okolnosti, a koje se tiču mogućnosti izvršenja ugovora, kao i njegovog održanja. Naš Zakon o obligacionim odnosima (u daljem tekstu: ZOO), reguliše institut promenjenih okolnosti odredbama u kojima više dominiraju subjektivni, nego objektivni kriterijumi za definisanje ovog instituta.⁴³ Pre svega, ZOO insisitira na načelu pravičnosti, a ključni uslovi za definisanje promenjenih okolnosti su: neostvarivanje svrhe ugovora, otežano ispunjenje obaveza, kao i neispunjenje očekivanja ugovornih strana. ZOO nije predvideo izvanrednost događaja kao jedan od uslova. Osim toga, ZOO nije dao mogućnost sudu da, prilikom odlučivanja o daljem opstanku ugovora, odloži vreme izvršenja obaveza koje ugovor definiše. No, u članu 135. ZOO, ipak određuje da će sud voditi računa i o normalnom riziku kod izvršenja ugovora, kao i o interesima obe ugovorne strane.⁴⁴ ZOO ne reguliše, konkretno, *hardship klauzulu*, ali omogućava odlaganje izvršenja obaveza, kao i pregovaranje s obzirom da preovlađuju subjektivni elementi u ovoj oblasti. Teškoću u primeni odredbe ZOO u situacijama oje definiše i *hardship klauzula* odnosi se na činjenicu da nije predviđeno da događaj treba da bude neočekivan, odnosno, vanredan.

RAZLIKA IZMEĐU *HARDSHIP KLAUZULE* I KLAUZULE O VIŠOJ SILI – OSNOVNA POLAZIŠTA ZA REGULISANJE *HARDSHIP KLAUZULE*

Ako bi na jednostavan način morali da napravimo razliku između klauzule o višoj sili i *hardship klauzule*, onda bi rekli da viša sila opravdava raskid ugovora zbog nemogućnosti daljeg izvršenja, dok bi kod slučajeva koje bi svrstali pod

⁴² *Ibid.*, str. 253.

⁴³ „Zakon o obligacionim odnosima”, *Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 i 57/1989; *Službeni list SRJ*, br. 31/1993; *Službeni list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja.

⁴⁴ Ilija Zindović, „Promenjene okolnosti (klauzula *rebus sic stantibus*) i nove tendencije u regulisanju ovog pravila”, *Pravo – teorija i praksa*, 2012, br. 7–9, str.128.

hardship klauzulu, stranke morale da pregovorima pokušaju da održe ugovor na snazi, pa samim tim i da omoguće njegovo izvršenje.⁴⁵ Pod teškoćama koje svrstavamo pod *hardship* ne podrazumevamo samo teret koji mora biti na jednoj ili obe ugovorne strane, a koji sprečava izvršenje ugovora, već i druge faktore koji moraju da postoje zajedno sa teretom, kako bi navedene teškoće bile relevantne i dovele do pregovora stranaka. Radi se o suštinskoj promeni ranoteže u ugovoru.⁴⁶ Stranka na kojoj je teret može podneti zahtev za izmenu ugovora, odnosno, pregovore kako bi se ugovor prilagodio novonastalim okolnostima. Taj zahtev se mora podneti bez nepotrebnog odlaganja, koje nije automatski isključeno. UNIDROIT Principi stavljaju akcenat na komunikaciju i zato je važno da se u navedenom zahtevu navedu osnovi za pregovore, ako oni nisu očigledni. Ako je zahtev opravdan, druga strana će biti u obavezi da pregovara u dobroj nameri radi prilagođavanja ugovora, kako bi se ublažio teret koji dovodi do nemogućnosti izvršenja ugovora. Ukoliko jedna od stranaka bezrazložno prekine ili odlaže pregovore, a navedeno dovodi do gubitaka, dužna je da iste nadoknadi. Ako se tokom pregovora ne postigne sporazum, stranke se mogu obratiti sudu.⁴⁷ Kad govorimo o teškoćama u izvršenju ugovora, koje svrstavamo pod *hardship klauzulu*, govorimo o težem izvršenju ugovora, odnosno, o izlaganju stranke koja treba da izvrši svoje ugovorne obaveze neprimerenim teškoćama u odnosu na normalne okolnosti. *Hardship klauzula* ima svoj osnov u klauzuli *rebus sic stantibus*, ali ako govorimo o *hardship* konceptu u zadnjih sto godina, onda moramo da pomenemo spor između privatne elektroenergetske kompanije i grada Bordo, koji se vodio pred francuskim Upravnim sudom.⁴⁸ Naime, Bordo je navedenoj kompaniji dodelio koncesiju za pružanje gasne rasvete. U jednom trenutku, nastale su teškoće izazvane povećanju cene uglja za tri puta, što je bila posledica početka Prvog svetskog rata. Sud je smatrao da, usled novonastalih okolnosti, nije moglo biti zahtevano od kompanije da i dalje izvršava svoje usluge. Sud je odredio uslove vezane za teškoće koje su pogodile ovaj ugovor. Naime, nove teže okolnosti moraju nastati spolja, bez uticaja ugovornih strana. Zatim, teškoće moraju biti takve da je nerazumno očekivati izvršenje ugovora kao da one ne postoje. Te teškoće moraju dovesti do neravnoteže u ugovoru. Osnovni element koji je sud, u ovom sporu, istakao je nepredvidljivost događaja. *Hardship klauzula* se odnosi na promenjene okolnosti koje dovode do neravnoteže u ugovoru, kada je jedna od ugovornih strana u

⁴⁵ Joseph Perillo, "Force Majeure and Hardship Under the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts", *Fordham Law School Flash: The Fordham Law Archive of Scholarship and History*, 1997., p. 21.

⁴⁶ *Ibid.*, p. 22.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 25

⁴⁸ *Gaz de Bordeaux Case.; Maktsoulis v Priestman & co* 3[1925]1 K.B 681; *Tope Adebayo, Force Majeure And Hardship. To What Extent Does Article 79 Of CISG Excuse Liability for Non Performance?*, <https://topeadebayollp.wordpress.com/2011/06/10/force-majeure-and-hardship-to-what-extent-does-article-79-of-cisg-excuse-liability-for-non-performance/>, 17.07.2021.

nemogućnosti da izvrši ugovorne obaveze na način kako bi to učinila u situaciji da se okolnosti nisu promenile. Da bi mogli da govorimo o navedenoj neravnoteži, moraju se ispuniti tri elementa. Prvi element se odnosi na činjenicu da do promene okolnosti mora doći bez uticaja ugovornih strana, odnosno, da tu promenu strane nisu mogle kontrolisati. Drugi element se odnosi na promenu okolnosti koja mora biti takva da dovede do teškoća koje suštinski utiču na izvršenje ugovora. Treći elemen ukazuje da se mora raditi i nepredvidljivim okolnostima. Međutim, *hardship klauzula* omogućava ponovno pregovaranje ugovornih strana o izvršenju ugovora u novim promenjenim okolnostima. To znači da je ova klauzula primenljiva samo u situacijama u kojima ugovorne strane žele da održe ugovor na snazi uprkos promenjenim okolnostima. Samim tim, sadržina *hardship klauzule* mora biti usmerena ka prilagođavanju ugovora novim okolnostima.⁴⁹

ZAKLJUČAK

Međunarodni izvori, kao i pojedina zakonodavstva na sličan način regulišu pitanje dejstava promenjenih okolnosti na izvršenje međunarodnih privrednih ugovora. Kao što je u uvodnom delu rečeno, nejasna je linija između definicija koje se odnose na višu silu, odnosno na promenjene okolnosti u smislu njihovog dejstva na izvršenje obaveza iz ugovora, to jest, na mogućnost izmena ili raskida ugovora. Bez obzira da li se radi o višoj sili ili promenjenim okolnostima, mora se poći o definicije klauzule *rebus sic stantibus*. *Hardship klauzula* pre svega, „insistira” na pregovorima radi održanja ugovora na snazi, kao i zbog omogućavanja ugovornoj strani, koja je pogođena otežanim okolnostima da izvrši svoje obaveze definisane u ugovoru. Ova klauzula ima svoj osnov u pravilima koja regulišu opstanak ugovora u promenjenim okolnostima. Ipak, razlika od ostalih klauzula koje se na prvom mestu odnose na oslobađanje od odgovornosti one ugovorne strane koja nije mogla da izvrši svoje obaveze, usled promenjenih okolnosti, omogućava da ugovori ostanu na snazi u drugačijim uslovima izvršenja, što je naročito bitno kod međunarodnih privrednih ugovora.

IMPACT OF HARDSHIP CLAUSE ON THE EXECUTION OF THE INTERNATIONAL COMMERCIAL CONTRACTS

ABSTRACT

When concluding the contract, the parties take into account the circumstances that are known to them at that time, and which are related to the possibility of performing the contract. In some situations, the circumstances may change after the conclusion of the contract, which may prevent the execution of the contract. In order to be able to define how the changed circumstances affect the performance

⁴⁹ *Ibid.*

of the contract, we must define the *rebus sic stantibus* clause which explains the unpredictability in the performance of the contract and which does not allow automatic termination of the legal transaction, but leaves the parties the right to revise the contract. Hence, the changed circumstances do not violate the basic principles of international law, although the clause itself implies that the changed circumstances occur outside the will of the parties, i.e. that the parties did not have these circumstances in mind when concluding the legal transaction. The paper pays attention to the impact of changed circumstances on the execution of international economic agreements, having in mind the provisions of the UN Convention on Contracts for the International Sale of Goods and the UNIDROIT Principles of International Trade Agreements, as well as the Model Clause of the International Chamber of Commerce in Paris. Particular attention is paid to the *hardship* clause on changed circumstances, which gives the parties the opportunity to invoke the impossibility of fulfilling the obligations from the contract. This clause gives the parties the opportunity to agree on the performance of the contract or, when this is not possible due to changed circumstances, to terminate such a contract.

Key words: contract, changed circumstances, *rebus sic stantibus* clause, *hardship* clause, *pacta sunt servanda*

REFERENCE

Naučne monografije i članci

1. "Comparison of commonly-used Force Majeure and Hardship Clauses in International Contracts" March 2020, *Newsletter*, no. 119.
2. Adebayo, T., Force Majeure And Hardship. To What Extent Does Article 79 Of CISG Excuse Liability for Non Performance? Internet: <https://topeadebayollp.wordpress.com/2011/06/10/force-majeure-and-hardship-to-what-extent-does-article-79-of-cisg-excuse-liability-for-non-performance/>, 17.07.2021.
3. Anzilotti, D., *Cours de Droit International*, Paris 1929.
4. Čolović, V., *Sukob zakona i promena suvereniteta*, Beograd, 1999.
5. Ditrih, S., Marković, S., „Model klauzule o višoj sili i promenjenim okolnostima Međunarodne trgovinske komore”, *Pravo – teorija i praksa*, 2018, br. 10–12.
6. ICC Force Majeure Clause 2003/ICC Hardship Clause 2003. Internet: <https://iccwbo.org/?s=model+clause>, 21.07.2021.
7. Kelsen, H., *Principles of International Law*, New York 1952.
8. Konarski, H., Force Majeure and Hardship Clauses in International Contractual Practice, January 2003. Internet: https://www.researchgate.net/publication/284968473_Force_Majeure_and_Hardship_Clauses_in_International_Contractual_Practice, 18.07.2021.
9. Kreća, M., *Osnovi prestanka dejstva ugovora u međunarodnom javnom pravu*, Pravni fakultet, Beograd, 1991.

10. Pak, M., *Izvršavanje međunarodnih ugovora u Jugoslaviji*, Pravni fakultet, Beograd, 1982.
11. Perillo, J., "Force Majeure and Hardship Under the UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts", *Fordham Law School Flash: The Fordham Law Archive of Scholarship and History*, 1997.
12. Perović, S., *Obligaciono pravo*, Pravni fakultet, Beograd, 1985.
13. Perović, S., *Raskid ugovora zbog promenjenih okolnosti i načelo pravne sigurnosti*, Pravni fakultet, Beograd, 1974.
14. Petrić, S., „Izmjena ili raskid ugovora zbog promijenjenih okolnosti prema novom Zakonu o obveznim odnosima”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, 2007, vol. 28, br. 1.
15. Popović, Đ., *Međunarodno ugovorno pravo*, Novi Sad, 1934.
16. Stevanović, N. Z., „Ugovor o osiguranju života (polisa) i klauzule koje štite osiguranike”, *Tokovi osiguranja*, 2012, br. 4.
17. Unidroit Principles of International Commercial Contracts, International Institute for the Unification of Private Law (UNIDROIT), Rome, 2016.
18. Vujičić, J., „Hardship klauzula”, *Glasnik prava*, god. IX, br. 2/2018, Pravni fakultet, Kragujevac, 2018.
19. *Yearbook of International Law*, 1963.
20. Zindović, I., „Promenjene okolnosti (klauzula rebus sic stantibu) i nove tendencije u regulisanju ovog pravila”, *Pravo – teorija i praksa*, 2012, br. 7–9.
21. Živković, V., „Hardship in French, English and German Law”, *Strani pravni život*, 2012, br. 3.

Zakonski akti

1. „Zakon o ratifikaciji Konvencije Ujedinjenih nacija o ugovorima o međunarodnoj prodaji robe”, *Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori*, br. 10–1/1984.
2. „Zakon o obligacionim odnosima”, *Službeni list SFRJ*, br. 29/1978, 39/1985, 45/1989 i 57/1989, *Službeni list SRJ*, br. 31/1993, *Službeni list SCG*, br. 1/2003 – Ustavna povelja.